علمی - پژوهشی
فصلنامهٔ تخصّصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه
سال بیست و سوم، شمارهٔ ۸۹ «ویژهٔ پژوهش‌های قرآنی»، زمستان ۱۴۰۴، ص ۸۰-۹۵

بررسی مفهوم امید در آیه ۲۱۸ سوره بقره به روش گراندد تئوری

امیرحسین رفیع‌زاده اخوان[۱] /
کمال صحرائی اردکانی[۲] / یحیی میرحسینی[۳]

چکیده: امید، یکی از بنیادی‌ترین مؤلفه‌های حیات روانی، معنوی و اجتماعی انسان، جایگاهی محوری در نظام معناشناختی قرآن کریم دارد. در آیه ۲۱۸ سوره بقره، امید به رحمت الهی به‌عنوان نتیجه و ثمره‌ی سه کنش اصلی ایمان، هجرت و جهاد معرفی شده است که انسان مؤمن را از سطح باور ذهنی به عرصه‌ی حرکت عملی و مجاهدت هدایت می‌کنند. پژوهش حاضر با رویکرد کیفی و بر پایه‌ی روش نظریه داده‌بنیاد، سازوکار درونی و الگوی مفهومی امید در نگرش قرآنی را استخراج کرده است. تحلیل داده‌ها نشان می‌دهد که امید در قرآن، نه یک احساس گذرا، بلکه پدیده‌ای پویا، عقلانی و کنش‌محور است که در تعامل با ایمان و عمل صالح شکل می‌گیرد و حرکت انسان را به سوی کمال و رضوان الهی جهت می‌دهد.

مطالعه نشان داد که ایمان قلبی، بستر معرفتی امید، هجرت، گسست آگاهانه از موانع رشد درونی و بیرونی، و جهاد، تجلی اراده و فعالیت عملی مؤمن در مسیر تحقق ارزش‌های الهی هستند. این سه بُعد، امید به رحمت الهی را به نیرویی فعال و هدفمند

---

* دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۰۵؛ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۲۰.

۱. دانشجوی دکتری رشته علوم قرآن و حدیث، دانشگاه میبد، میبد، ایران Arafizadeh110@gmail.com (نویسنده مسئول)

۲. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه میبد، میبد، ایران Sahraei@meybod.ac.ir

۳. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه میبد، میبد، ایران. Mirhoseini@meybod.ac.ir

تبدیل می‌کنند که نه تنها به ارتقای تاب‌آوری و استمرار عمل صالح فردی کمک می‌کند، بلکه در سطح جمعی موجب تقویت انسجام اجتماعی مسئولیت‌پذیری و رفتارهای سازنده می‌شود. در شرایط چالش‌های فردی، اقتصادی و اجتماعی نسل امروز ایران، این نوع امید می‌تواند موتور معنوی و روانی مؤثری باشد که جوانان را به صبر، پایداری و تلاش فعالانه تشویق کند و نقش اجتماعی، سیاسی و اخلاقی فعالی ایفا نماید.

بنابراین، امید مؤمنانه، به‌عنوان هسته‌ی نظری این پژوهش، فراتر از احساس درونی انتظار، یک راهبرد معنوی و کنش‌محور است که با ایمان، عمل صالح و انتظار پاداش الهی پیوند دارد. این نگرش، امکان طراحی برنامه‌های آموزشی، روان‌شناختی و اجتماعی مبتنی بر معنویت را فراهم می‌آورد تا تاب‌آوری فردی و جمعی، استمرار در عمل صالح و بازسازی هویت معنوی و اخلاقی در جامعه ارتقا یابد. پژوهش حاضر نشان می‌دهد که امید قرآنی، با پیوند میان باور، حرکت و مجاهدت، نه تنها نیروی محرک فرد، بلکه عاملی جهت‌دهنده در رفتار جمعی، انسجام اجتماعی و توسعه افق‌های روشن برای آینده ایران است.

واژگان کلیدی: امید، نظریه داده‌بنیاد، آیه ۲۱۸ سوره بقره، ایمان، هجرت، جهاد، رحمت الهی، الهیات کنش.

مقدمه

امید، یکی از ژرف‌ترین نیازهای وجودی انسان و از بنیادی‌ترین نیروهای محرکه‌ی حیات فردی و جمعی است. در ساحت روان‌شناختی، امید عامل تداوم و مقاومت در برابر ناکامی‌هاست؛ اما در ساحت الهیاتی، امید تنها احساس انتظار برای بهبود آینده نیست، بلکه نوعی جهت‌مندی روح و حرکت آگاهانه‌ی انسان در مسیر غایت کمال است. از منظر قرآن کریم، امید نه انفعال، بلکه کنش است؛ کنشی که بر بنیان ایمان و در پرتو عمل صالح، هجرت و جهاد تکوین می‌یابد. در حقیقت، امید قرآنی، صرفاً تجربه‌ای ذهنی یا هیجانی نیست، بلکه نتیجه‌ی ساختار وجودی انسان مؤمن است که میان باور، اراده و عمل پیوندی زنده و پویا برقرار می‌سازد.

در میان آیات متعددی که به مفهوم امید اشاره دارند، آیه ۲۱۸ سوره بقره جایگاهی ممتاز دارد؛ چرا که در آن، امید به رحمت الهی نه به‌عنوان حالت روحی، بلکه به‌منزله‌ی پیامد طبیعی سه کنش بنیادین ایمان، هجرت و جهاد معرفی شده است. این سه مفهوم، سه لایه‌ی اصلی از تحول معنوی انسان را نمایان می‌کنند: ایمان به‌مثابه بنیان معرفتی و درونی، هجرت به‌منزله‌ی گسست ارادی از موانع رشد و جهاد به‌عنوان تحقق بیرونی ایمان در عرصه‌ی عمل. حاصل این فرایند، پیدایش امیدی است که ریشه در تجربه‌ی زیسته‌ی مؤمن دارد و نه در تمنای ذهنی او.

امید در این معنا، سازه‌ای چندبُعدی است که در نقطه‌ی تلاقی روان‌شناسی و الهیات قرار می‌گیرد. از یک‌سو، آن را می‌توان عامل ثبات روانی و انسجام درونی دانست؛ و از سوی دیگر، به‌عنوان نیروی جهت‌دهنده‌ی انسان در مسیر بندگی و تقرب الهی. چنین برداشتی از امید، ما را از سطح روان‌شناسی کلاسیک که بر احساس انتظار و لذت آینده‌نگرانه تأکید دارد، به سطح الهیات کنش[1] رهنمون می‌سازد؛ جایی که امید، تجلی ایمانِ تحقق‌یافته در رفتار است.

با توجه به پیچیدگی لایه‌های معنایی این آیه و ضرورت استخراج مدل مفهومی امید

1. Theology of Action.

از درون متن وحی، روش «نظریه داده‌بنیاد» به‌عنوان رویکردی کیفی و اکتشافی انتخاب شد تا مفهوم امید از طریق تحلیل نظام‌مند داده‌های زبانی و معنایی آیه تبیین نماید. این روش امکان می‌دهد که مفاهیم و مقوله‌های اصلی را از دل متن برآورد و در قالب یک مدل نظری بازنمایی نماید. بدین‌ترتیب، پژوهش حاضر تلاشی است برای بازسازی الگوی قرآنی امیدورزی بر پایه‌ی تعامل میان ایمان، هجرت و جهاد، و تبیین چگونگی تکوین امید به مثابه نیرویی فعال، خلاق و غایت‌مدار در حیات مؤمنانه‌ی انسان.

بیان مسئله

امید، به‌عنوان یکی از اساسی‌ترین مؤلفه‌های حیات انسانی، در تمامی نظام‌های فکری، روان‌شناختی و دینی، نقشی تعیین‌کننده در جهت‌دهی رفتار و پایداری روانی ایفا می‌کند. با این حال، نحوه‌ی تعریف و تبیین آن در مکاتب مختلف، تفاوت بنیادین دارد. در روان‌شناسی کلاسیک، امید عموماً به‌عنوان حالتی ذهنی یا هیجانی در نظر گرفته می‌شود که فرد را به آینده‌ای مطلوب سوق می‌دهد. اسنایدر و اریک فروم، امید را به‌منزله‌ی انتظار هدف‌محور یا گرایش به تحقق خواسته‌ها تبیین کرده‌اند. اما این نگرش‌ها غالباً رویکردی انسان‌محور و درون‌زاد دارند و از تبیین نسبت امید با ساحت الهی و هستی‌شناختی انسان ناتوان‌اند.

در مقابل، قرآن کریم با نگاهی توحیدی و وجودی، امید را نه صرفاً یک حالت روانی، بلکه نیرویی معرفتی، اخلاقی و کنشی می‌داند که در پیوند با ایمان و عمل صالح معنا می‌یابد. آیه ۲۱۸ سوره بقره از این منظر، نمونه‌ای ممتاز از تبلور این پیوند است؛ چرا که در آن، امید به رحمت الهی در امتداد ایمان، هجرت و جهاد تفسیر می‌شود. در این آیه، امید نتیجه‌ی زیست مؤمنانه و عمل‌محور است، نه احساس انتظار منفعل. به عبارت دیگر، امید در جهان‌بینی قرآنی، محصول حرکت در مسیر الهی است، نه صرف آرزو برای آینده‌ای بهتر. با وجود اهمیت بنیادین مفهوم امید در قرآن، پژوهش‌های موجود عمدتاً یا به تفسیر لغوی و کلامی آن پرداخته‌اند، یا در قالب تحلیل‌های روان‌شناسی مثبت‌نگر به بررسی کارکردهای آن در رفتار انسانی بسنده کرده‌اند. آنچه کمتر مورد توجه قرار گرفته، تبیین نظام‌مند و

مدل‌سازی مفهوم امید در چارچوب قرآنی است؛ به‌ویژه با روشی که بتواند از دل داده‌های متن وحی، مقولات و روابط میان آن‌ها را استخراج و نظریه‌ای بومی بر پایه‌ی معنا و تجربه‌ی قرآنی بنا کند.

از این‌رو، مسئله‌ی اصلی پژوهش حاضر آن است که:امید در آیه ۲۱۸ سوره بقره چگونه تکوین می‌یابد و چه سازوکار درونی و روابط علّی میان ایمان، هجرت، جهاد و رحمت الهی، مفهوم امید را در نظام قرآنی شکل می‌دهد؟

پژوهش حاضر با بهره‌گیری از روش نظریه داده‌بنیاد، در پی پاسخ به این پرسش است تا از رهگذر تحلیل نظام‌مند داده‌های معنایی آیه، الگوی مفهومی امید در قرآن استخراج گردد. این مدل می‌تواند مبنایی برای بازسازی فهم دینی از امید، بازتعریف آن در چارچوب الهیات

ادبیات نظری

امید در قرآن، همچون نوری است که تاریکی یأس را می‌شکند، نغمه‌ای است که در سکوت دل‌ها می‌پیچد و چراغی فروزان در دل شب‌های تار است که راهی به سوی رحمت الهی می‌گشاید. قرآن کریم استوارترین راه هدایت و سعادت را پیش روی انسان مؤمن قرار می‌دهد و پیروان خویش را از نعمات و مواهب الهی بهره‌مند می‌سازد: «این قرآن به راهی که استوارترین راه‌هاست، هدایت می‌کند و به مؤمنانی که اعمال صالح انجام می‌دهند بشارت می‌دهد که برای آنها پاداش بزرگی است» (اسراء، ۹). بدین ترتیب، قرآن نقش بنیادین در تقویت امید و مطلوب‌اندیشی انسان دارد و ضمن ترسیم سیمایی امیدوارانه از زندگی، راهکارها و عوامل دستیابی به امید را بیان می‌کند.

امید در قرآن مفهومی بنیادین و پویاست که در بسیاری از آیات الهی به عنوان نیرویی جهت‌بخش و محرک برای ایمان، عمل و پایداری معرفی شده است. در آیه ۲۱۸ سوره بقره آمده است: «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَٰئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَّحِيمٌ»، یعنی کسانی که ایمان آوردند، هجرت کردند و در راه خدا جهاد نمودند، به رحمت الهی امید دارند و خداوند آمرزنده و مهربان است. این آیه نشان می‌دهد که امید

سال بیست و سوم، شمارهٔ ۸۹، زمستان ۱۴۰۴

در قرآن صرفاً یک احساس ذهنی یا آرزو نیست، بلکه امری وجودی و کنش‌محور است که با ایمان و عمل صالح پیوندی ناگسستنی دارد. در این چارچوب، امید به رحمت الهی نتیجه‌ی باور عمیق و مجاهدت مؤمنانه است، نه انتظار منفعلانه برای نجات.

گفتنی است که واژه "رجاء" در قاموس کلام الهی و سخنان معصومین علیهم‌السلام معمولاً با واژه خوف همراه است. فرد مؤمن دایم بین خوف و رجا ء قرار دارد؛ بدین معنا که او از یک سو، به فقر و نداری خود نگاه می‌کند که سرتا پا نقص و کمبود است، از خود هیچ گونه کمال، عزّت و توانایی ندارد و آنچه دارد همه از خداوند است و از سوی دیگر، به رحمت گسترده الهی، که تمام عالم را فرا گرفته است و امید دارد که این رحمت شامل او نیز می‌شود. (موسوی خمینی ۱۳۸۰، صص۱۳۲-۱۳۱)

از دیدگاه متون اسلامی و نیز روان‌شناسی مثبت‌گرا، امید ترکیبی از سه مؤلفه‌ی هدف، مسیر و عامل است؛ یعنی فرد امیدوار نه‌تنها هدفی الهی و ارزشمند دارد، بلکه راه رسیدن به آن را نیز می‌جوید و در خود انگیزه و اراده‌ی حرکت را احساس می‌کند (کریمی و همکاران۱۳۹۶)

از سوی دیگر، امید در قرآن مفهومی اخلاقی و تربیتی نیز دارد. امید به رحمت خداوند در آیه ۲۱۸ بقره، نشانگر اعتماد مؤمن به وعده‌ی الهی و به‌نوعی «سرمایه‌ی روانی و اخلاقی» است که انسان را در مسیر ایمان و مقاومت در برابر سختی‌ها یاری می‌کند. این نوع امید، عامل پایداری در مسیر حق و تلاش در جهت تحقق اراده‌ی الهی است. امید در تعالیم اسلامی حالتی نفسانی و سازنده است که با ایجاد آرامش درونی، انسان را به تلاش مستمر برای کمال سوق می‌دهد (رضوی، ۱۳۹۸).

در حوزه روش‌شناسی، نظریه داده‌بنیاد، روشی کارآمد برای کشف مفاهیم نهفته در متون دینی است. این روش که توسط گلیزر و اشتراوس پایه‌گذاری شد، بر استقرای نظام‌مند و استخراج مفاهیم از داده‌ها تأکید دارد. در تحلیل مفهومی امید بر اساس آیه ۲۱۸، گراندد تئوری این امکان را می‌دهد که مؤلفه‌هایی چون ایمان هجرت، جهاد، رحمت و غفران از داده‌های تفسیری استخراج شوند و در قالب مقوله‌های محوری و انتخابی به یک

نظریه بومی امید قرآنی منتهی گردند. بررسی امید با استفاده از روش گراندد تئوری، زمینه‌ی شناختی و تجربی جدیدی برای مطالعات قرآنی فراهم می‌سازد، زیرا برخلاف رویکردهای صرفاً توصیفی، این روش به کشف روابط درونی میان مفاهیم می‌پردازد. به‌کارگیری آن در تفسیر آیه ۲۱۸ بقره می‌تواند منجر به تولید مدلی از «امید فعال قرآنی» شود که نه بر احساسات زودگذر بلکه بر ایمان، تلاش و یقین مبتنی است. این مدل در نهایت می‌تواند مبنایی نظری برای مطالعات تطبیقی امید در الهیات اسلامی و روان‌شناسی مثبت‌گرا فراهم آورد.

پیشینه پژوهش:

پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که موضوع «امید» در متون قرآنی به‌صورت پراکنده و پیوسته مورد توجه محققان دین‌پژوه و روان‌شناس قرار گرفته است و پژوهش‌های متعددی در ایران به تحلیل سازه‌های امید با رویکردهای تئوریک و توصیفی-تحلیلی پرداخته‌اند. برخی مطالعات سعی کرده‌اند مولفه‌های امید را از بستر آیات استخراج و مدل‌های مفهومی مبتنی بر آموزه‌های قرآنی روان‌شناختی ارائه دهند؛ برای نمونه خلیلیان شلمزاری در پژوهشی مولفه‌ها و مدل مفهومی امید را بر اساس آیات قرآن با رویکرد روان‌شناختی بازشناسی کرده، و سعی در پیوند دادن ساختار مفهومی امید با مولفه‌های رفتاری و انگیزشی داشته است.

مطالعات دانشگاهی و پایان‌نامه‌ها نیز به تحلیل مفصل‌تر امید پرداخته‌اند؛ بعضی پایان‌نامه‌ها با مرور مفاهیم قرآنی و نظریات روان‌شناختی، تفاوت‌ها و مشترکات نگرش دینی و روان‌شناختی به امید را بررسی کرده و چارچوب‌های تحلیلی قابل بهره‌برداری برای پژوهش‌های بعدی فراهم ساخته‌اند... پایان نامه ارشد زهرا محققیان (۱۳۸۸) نشان می‌دهد امید علاوه بر نقش روانی مثبت، به‌عنوان نیروی معنوی هدایت‌کننده رفتار انسان اهمیت دارد. مجید خاری آرانی (۱۳۹۱) در پایان نامه ارشد خود نقش امید در تعلیم و تربیت اسلامی را تحلیل کرده و آن را با روان‌شناسی مثبت‌نگر مقایسه می‌کند، و نشان می‌دهد که امید رشد فردی، اخلاقی و اجتماعی را تقویت می‌کند.

با وجود این تلاش‌ها، خلأهای مشخصی در پیشینه پژوهش دیده می‌شود: اغلب مطالعاتِ موجود یا روش توصیفی تحلیلی ساده را اتخاذ کرده‌اند بدون آنکه فرآیند نظام‌مند نظریه‌سازی مبتنی بر داده را دنبال کنند، یا اگر گراندد تئوری به‌کار رفته، کمتر به صورت متمرکز بر یک آیه خاص (مثلاً آیه ۲۱۸ بقره) و استخراج مدل مفهومی اختصاصی آن پیش رفته است.همچنین، مواجهه میان امیدِ دینیِ مبتنی بر عمل و امیدِ روان‌شناختیِ مبتنی بر مسیر-هدف، نیازمند تحلیل‌های تطبیقی عمیق‌تری است که گراندد تئوری می‌تواند پشتیبان آن باشد. بنابراین پژوهش حاضر که قصد دارد مفهوم امید را در آیه ۲۱۸ سوره بقره به روش گراندد تئوری بررسی کند، در پی پر کردن سه شکاف ادبیات است: نخست، تمرکز تحقیقی بر یک آیه مشخص با رویکرد نظریه‌ساز؛ دوم، استخراج مدل مفهومیِ بومیِ امیدِ قرآنی که رابطه ایمان، عمل و رجاء را نشان دهد؛ و سوم، ارائه تحلیل تطبیقی و انگیزشی که نقاط اشتراک و افتراق میان برداشت‌های تفسیری و یافته‌های روان‌شناختی امید را روشن سازد.

روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر با هدف تبیین و واکاوی مفهوم «امید» در آیه ۲۱۸ سوره بقره، بر مبنای رویکردی کیفی و با استفاده از روش نظریه داده‌بنیاد (Grounded Theory) انجام گرفته است.

گراندد تئوری دارای سه طرح عمده است که عبارت اند از طرح نظام مند[1]، طرح روییدنی[2]، طرح ساختار گرایانه [3]

در این تحقیق از طرح نظام مند برای تبیین الگوی امیدورزی استفاده شده است. این طرح که در سال ۱۹۹۰ توسط اشتراوس و کوربین پایه گذاری شد بر تدوین یک تصویر عینی

1. systematic design
2. emerging design
3. constructivist design

از نظریه در قالب ۶ مؤلفه ی اصلی تاکید می‌ورزد.

شرایط علی[1]، بافت[2]، مقوله ی محوری [3]شرایط مداخله گر[4]، راهبردها [5]و پی آمدها[6]. این نظریه ۶ بعدی حاصل کدگذاری داده‌ها در سه مرحله کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری انتخابی است که در این پژوهش نیز مبنا قرار گرفته است. (صفایی موحد، ۱۴۰۰ ص ۲۴۶)

این پژوهش با به‌کارگیری روش «گراندد تئوری» در چارچوب رویکردی پدیدارشناسانه و تفسیرگرایانه می‌کوشد مفهوم امید را نه بر اساس پیش‌فرض‌های بیرونی، بلکه از دل ساختار زبانی و معنایی قرآن استخراج کند. ابتدا آیه ۲۱۸ سوره بقره با رجوع به تفاسیر معتبر تحلیل شد و مضامین اولیه مرتبط با امید شناسایی گردید. در مرحله‌ی کدگذاری باز، عناصری چون ایمان، هجرت، جهاد، انتظار پاداش الهی و رضایت خداوند به‌عنوان مؤلفه‌های محوری امید استخراج شد. سپس در کدگذاری محوری، روابط درونی این مقولات در بافت آیه و بر پایه‌ی تحلیل‌های تفسیری توضیح داده شد تا الگویی درون‌متنی از تعامل میان ایمان، عمل و امید شکل گیرد. در مرحله‌ی انتخابی، مضمون مرکزی «امید به رضایت و پاداش الهی در پرتو ایمان و عمل صالح» به‌عنوان هسته‌ی نظریه تثبیت شد. اعتبار تحلیل‌ها از طریق مقایسه‌ی مستمر داده‌ها و مراجعه‌ی مکرر به تفاسیر معتبر تضمین گردید. در این فرایند، متن آیه در تعامل با گفتمان تفسیری به منبعی پویا برای بازآفرینی معنا تبدیل شد و امکان شکل‌گیری برداشتی بومی و درون‌قرآنی از امید را فراهم ساخت. نتیجه آن‌که امید در این الگو صرفاً حالت روانی نیست، بلکه نیرویی معرفتی و جهت‌دار است که پیوندی بنیادین میان ایمان، کنش مؤمنانه و جست‌وجوی رضایت الهی برقرار می‌سازد.

1. causal conditions
2. context
3. core category
4. intervening conditions
5. strategics
6. consequences

بحث و تحلیل

تحلیل داده‌ها در پژوهش حاضر با تکیه بر روش نظریه داده‌بنیاد (Grounded Theory) انجام گرفته است؛ روشی که هدف آن، دستیابی به نظریه‌ای برآمده از داده‌ها و نه تحمیل شده از بیرون است. در این چارچوب، آیه‌ی ۲۱۸ سوره بقره به‌عنوان منبع اصلی داده در نظر گرفته شد و فرایند تحلیل از دلِ متن قرآن آغاز گردید. این آیه با بیان پیوند میان ایمان، هجرت، جهاد و امید به رضایت الهی، بستری مفهومی فراهم می‌سازد که می‌تواند محور بازسازی نظری مفهوم «امید» در منظومه‌ی قرآنی باشد. بر این اساس، تحلیل حاضر با رویکردی تفسیری و استقرایی، به استخراج مقولات و مفاهیم کلیدی نهفته در متن می‌پردازد تا سازه‌ی امید در بستر معنایی قرآن آشکار گردد.

برای تجزیه و تحلیل داده‌ها در شیوۀ سیستماتیک و نظام‌مند گراندد از سه شیوۀ کدگذاری استفاده شد. مراحل اصلی این روش عبارتند از:

۱) کدگذاری باز

۲) کدگذاری محوری یا نظری

۳) کدگذاری انتخابی یا کدگذاری پیشرفته

در کدگذاری باز، داده‌ها به بخش‌های مجزا تفکیک می‌شوند و هدف آن است که داده‌ها و پدیده‌ها در قالب مفاهیم در آید. داده‌ها براساس واحدهای معنایی دسته بندی می‌شوند تا مفاهیم به آنها اضافه شود. پژوهشگر، پس از نام گذاری مقولات، ابعادشان را شناسایی می‌کند. هر مقوله دارای ویژگی‌های عام است که دانستن آنها محدوده کامل ابعاد یک مقوله را مشخص می‌کند. درجریان کدگذاری از نوشته‌ها و تحلیل‌های حواشی برای دو استراتژی مقایسه کردن و سوال کردن استفاده می‌شود و پژوهشگر به طور منظم این سوالات اساسی را در مقابل متن قرار می‌دهد.

پس از عنوان گذاری مفاهیم حاصله، گروه بندی مفاهیم در سطح انتزاعی تر برای دستیابی به مقولات آغاز می‌شود. فرایندی که مقوله بندی نام دارد. مفاهیم باید گروه بندی شوند، زیرا در غیر این صورت موجب سردرگمی می‌شوند. مقوله بندی بر اساس

دو رویه تحلیل مقایسه کردن و پرسش کردن انجام می‌شود. در جریان این کار می‌توان هر مفهوم را با مفاهیم قبل و بعد خود یا با کل مشاهده، مقایسه کرد. مقوله‌ها به طور منظم با یکدیگر مقایسه شده تا پژوهشگر به مقولات مرکب و جامع دست یابد. (اشتراوس و کوربین ۱۹۹۸)

در پژوهش حاضر، فرایند کدگذاری باز با تمرکز بر واژگان و ساختار معنایی آیه‌ی ۲۱۸ سوره بقره انجام شد. در این آیه، مجموعه‌ای از مفاهیم کلیدی همچون ایمان، هجرت، جهاد، انتظار پاداش الهی و رضایت خداوند برجسته است؛ مفاهیمی که هر یک به‌نوعی در شکل‌گیری امید الهیاتی نقش دارند. بر این اساس، هر واژه یا عبارت مرتبط با رفتار، نیت یا جهت‌گیری مؤمنان، به‌عنوان یک «واحد معنایی مستقل» در نظر گرفته شد و سپس به‌صورت استقرایی در قالب کدهای اولیه طبقه‌بندی گردید.

به عنوان نمونه، واژه‌ی آمَنوا در سطح کدگذاری باز به مفهوم «باور قلبی و التزام درونی» و واژه‌ی هاجروا به معنای «گسستن از دلبستگی‌های دنیوی در مسیر رضایت الهی» تعبیر شد. واژه‌ی جاهَدوا نیز با دلالت بر «تلاش ارادی و فداکاری در راه خدا» در زمره‌ی کدهای مرتبط با «کنش مؤمنانه» قرار گرفت. این مفاهیم در کنار عبارت يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ، که هسته‌ی اصلی امید قرآنی را بیان می‌کند، مجموعه‌ای از کدهای اولیه را شکل داد که مبنای مراحل بعدی تحلیل (کدگذاری محوری و انتخابی) قرار گرفت..

کدگذاری محوری، مرحله‌ای کلیدی در روش نظریه داده‌بنیاد (Grounded Theory) است که هدف آن بازسازی و سازمان‌دهی روابط میان مقولات استخراج‌شده در کدگذاری باز می‌باشد. در این مرحله، داده‌های خرد شده به ساختاری منسجم و شبکه‌ای مفهومی تبدیل می‌شوند و ارتباطات علت-معلولی، بسترها، شرایط مداخله‌گر، راهبردهای کنشی و پیامدهای احتمالی شناسایی و تحلیل می‌گردند (اشتراوس و کوربین ۱۹۹۸).

مقوله محوری پژوهش:امید به رحمت و پاداش الهی مستقیماً از عبارت «يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ»در آیه‌ی ۲۱۸ سوره بقره

سایر مقولات استخراج‌شده در کدگذاری باز، حول این محور ساماندهی شدند. تحلیل نشان می‌دهد که ایمان و شرایط علّی در تعامل با بستر و شرایط مداخله‌گر، کنش‌های مؤمنانه را شکل می‌دهند و پیامد آن تقویت امید جهت‌دار و استمرار عمل صالح است.

۱. شرایط علی:عواملی که ظهور و تقویت امید به رحمت الهی را ممکن می‌سازند شامل ایمان قلبی مؤمنان، التزام به فرمان‌های الهی و تجربه‌ی آزمون‌ها و دشواری‌های زندگی هستند. این عوامل نه تنها زمینه را برای تجربه‌ی امید فراهم می‌کنند، بلکه شدت و کیفیت آن را تعیین می‌کنند.

۲. زمینه (بستر):شرایط تاریخی، اجتماعی و عملی مؤمنان، مانند هجرت، جهاد و مواجهه با مشکلات و دشواری‌ها، بستر تجربه واقعی امید را فراهم می‌کنند. این بسترها نشان می‌دهند که امید در زندگی واقعی مؤمنان و در متن چالش‌ها معنا پیدا می‌کند و صرفاً یک انتظار ذهنی نیست.

۳.شرایط مداخله گر:عواملی که شدت، جهت و کیفیت امید را تعدیل می‌کنند. شامل باورها درباره‌ی رحمت و پاداش خداوند، و حمایت‌های اجتماعی و معنوی جامعه دینی هستند. این شرایط مداخله‌گر، کیفیت و پایداری تجربه‌ی امید را ارتقا می‌دهند و آن را به یک انتظار فعال و پایدار تبدیل می‌کنند.

۴.راهبردها:راهکارها و کنش‌هایی که برای تحقق امید به رحمت الهی اتخاذ می‌شوند. شامل هجرت، جهاد، التزام عملی به دستورات دینی و توکل همراه با انتظار رحمت الهی هستند. این کنش‌ها نشان می‌دهند که امید با عمل صالح پیوند دارد و این پیوند، زمینه‌ی پایداری و تعمیق آن را فراهم می‌آورد.

۵.پیامدها:پیامدهای امید به رحمت الهی شامل ارتقای تاب‌آوری معنوی، استمرار عمل صالح، تقویت تعهد فردی و جمعی و ایجاد حس اطمینان و آرامش معنوی هستند. این پیامدها نشان می‌دهند که امید نه تنها تجربه‌ای فردی، بلکه عاملی اجتماعی و جمعی نیز است که رفتار دینی مؤمنان را تقویت می‌کند. (جدول ۱)

جدول۱: پارادایم تحلیلی

مولفه	توضیح و تحلیل
شرایط علی	ایمان قلبی مؤمنان، التزام به فرمان‌های الهی، مواجهه با آزمون‌ها و دشواری‌های زندگی
زمینه	شرایط تاریخی، اجتماعی و عملی مؤمنان مانند هجرت جهاد و مواجهه با مشکلات
شرایط مداخله گر	باورهای اعتقادی درباره‌ی رحمت و پاداش خداوند و حمایت‌های معنوی و اجتماعی جامعه دینی
راهبردها	هجرت، جهاد، التزام عملی به دستورات دینی، توکل همراه با انتظار رحمت الهی
پیامدها	ارتقای تاب‌آوری معنوی، استمرار عمل صالح، تقویت تعهد فردی و جمعی، ایجاد حس اطمینان و آرامش معنوی

این پژوهش نشان می‌دهد که امید در قرآن پدیده‌ای چندبعدی و برخاسته از تعامل ایمان، عمل صالح و شرایط اجتماعی است و از سطح یک احساس ذهنی فراتر می‌رود. در کدگذاری محوری، ایمان و التزام به دستورات الهی به‌عنوان شرایط علّی، هجرت و جهاد به‌عنوان بسترهای عملی، و باورهای دینی و حمایت‌های اجتماعی به‌عنوان شرایط مداخله‌گر شناسایی شده‌اند. این عوامل با یکدیگر شبکه‌ای معنادار می‌سازند که راهبردهای عملی مؤمنان را شکل می‌دهد و امید را به نیرویی فعال، جهت‌دهنده و مبتنی بر تجربه زندگی واقعی تبدیل می‌کند.

پیامدهای این الگو شامل افزایش تاب‌آوری معنوی، استمرار در عمل صالح، تقویت تعهد فردی و جمعی، و ایجاد آرامش قلبی است. در کدگذاری انتخابی، هسته نظری پژوهش «امید به رحمت الهی در پرتو ایمان و عمل صالح» معرفی می‌شود و امید به‌عنوان نیرویی معرفتی، کنشی و ارادی بازنمایی می‌گردد که مسیر رفتار فردی و اجتماعی مؤمنان را هدایت می‌کند.

این الگو علاوه بر روشن‌سازی معنای قرآنی امید، می‌تواند مبنایی برای برنامه‌های تربیتی، روان‌شناختی و سیاست‌گذاری فرهنگی بوده و چارچوبی نظری برای پژوهش‌های آینده در حوزه روان‌شناسی دینی و الهیات کنشی فراهم سازد.

نتیجه گیری:

پژوهش حاضر با هدف تبیین مفهوم امید در آیه ۲۱۸ سوره بقره و بازسازی نظریه‌ای جامع از امید مومنانه، نشان داد که امید در قرآن نه یک احساس صرف روان‌شناختی، بلکه پدیده‌ای چندبعدی، معرفتی و کنشی است که در تعامل با ایمان و عمل صالح شکل می‌گیرد. تحلیل کدگذاری باز و محوری نشان داد که ایمان قلبی، اطاعت از دستورات الهی و مواجهه با آزمون‌ها و دشواری‌ها، شرایط علّی اصلی شکل‌گیری امید هستند؛ این شرایط، بستر لازم برای تجربه‌ی عمیق و پایدار امید را فراهم می‌آورند و انگیزه‌ی فرد را برای استمرار عمل صالح تقویت می‌کنند. بسترهای اجتماعی و عملی مانند هجرت، جهاد و مواجهه با چالش‌های جمعی، همچنین شرایط مداخله‌گر شامل باورهای اعتقادی، حمایت‌های معنوی و اجتماعی، نقش مهمی در تثبیت و ارتقای کیفیت امید ایفا می‌کنند و آن را از یک انتظار ذهنی منفعل، به نیرویی فعال و هدایت‌کننده تبدیل می‌کنند.

کدگذاری انتخابی و بازسازی نظریه جامع نشان داد که هسته‌ی مرکزی امید مؤمنانه، «امید به رحمت و پاداش الهی در پرتو ایمان و عمل صالح» است. این نظریه بیان می‌کند که امید نه تنها محرک معنوی فرد، بلکه عاملی جهت‌دهنده در رفتارهای جمعی، مسئولیت‌پذیری اجتماعی و تقویت انسجام و عدالت‌خواهی جامعه است. امید الهی، به عنوان یک موتور معنوی و اخلاقی، رفتار فردی و جمعی را هدایت می‌کند و موجب تاب‌آوری معنوی، استمرار در عمل صالح، افزایش اطمینان قلبی و تقویت همبستگی اجتماعی می‌شود. پژوهش نشان داد که این امید، در بستر عملی زندگی مؤمنان، با راهبردهایی همچون توکل همراه با انتظار پاداش الهی، التزام عملی به دستورات دینی و مشارکت فعال اجتماعی تجلی می‌یابد و پیامد آن ارتقای تاب‌آوری فردی و جمعی، استمرار عمل صالح و افزایش حس مسئولیت و امید جمعی است.

از منظر کاربردی، نتایج این پژوهش می‌تواند در جامعه امروز راهگشا باشد. آموزش‌های دینی و برنامه‌های روان‌شناختی مبتنی بر معنویت می‌توانند با بهره‌گیری از چارچوب نظری این پژوهش، امید الهی را به عنوان نیروی محرک و پشتیبان معنوی در افراد تقویت کنند. در شرایط بحران و چالش‌های اجتماعی، سیاسی یا اقتصادی، این امید می‌تواند رفتارهای سازنده، مقاومت معنوی و تاب‌آوری اجتماعی را ارتقا دهد و به کاهش اضطراب، ناامیدی و سردرگمی در جامعه کمک کند. همچنین، این نظریه نشان می‌دهد که امید مؤمنانه، علاوه بر کارکرد فردی، نقش اجتماعی و جمعی قوی دارد و می‌تواند در طراحی سیاست‌های فرهنگی، آموزشی و اجتماعی برای ترویج رفتارهای اخلاقی و مسئولیت‌پذیری، به‌عنوان یک منبع راهبردی مورد استفاده قرار گیرد.

نسل امروز ایران با مجموعه‌ای از چالشهای فردی، اقتصادی و اجتماعی روبرواست که بر تاب آوری روانی و اجتماعی آنان اثر می‌گذارد. فشارهای اقتصادی، محدودیت‌های شغلی، تورم، بیکاری و رقابت‌های نابرابر، همراه با گسترش شبکه‌های اجتماعی و جریان‌های اطلاعاتی، موجب ایجاد احساس ناامیدی و سردرگمی در میان جوانان شده است. از سوی دیگر، فشارهای فرهنگی و اجتماعی ناشی از تغییر سبک زندگی و برخورد با ارزش‌های متناقض نیز بر اضطراب و عدم اطمینان نسل جدید افزوده است. در چنین شرایطی، امید به رحمت و پاداش الهی می‌تواند نقش موتور معنوی و روانی مؤثری ایفا کند؛ نیرویی که جوانان را به صبر، پایداری و تلاش فعالانه در جهت تحقق اهداف فردی و اجتماعی تشویق می‌کند. رهبر معظم انقلاب بارها بر اهمیت امید و اعتماد به آینده تأکید کرده‌اند و منافع ملی و افق روشن آینده کشور را وابسته به «ایمان» و «امید» دانستند و بیان داشته اند که اگر فروغ امید در دلها خاموش شود هیچ حرکتی اتفاق نمی‌افتد. ایشان همچنین امید را حرکتی دانسته اند که با تنبلی و سکون نمی‌سازد. این نگاه نشان می‌دهد که امید، نه یک احساس منفعل، بلکه یک نیروی فعال اجتماعی و سیاسی است که می‌تواند انگیزه‌بخش حرکت‌های سازنده، انسجام جمعی و مسئولیت‌پذیری باشد.

در نهایت، می‌توان گفت که امید مؤمنانه، با محوریت ایمان، عمل صالح و انتظار

سال بیست و سوم، شمارهٔ ۸۹، زمستان ۱۴۰۴

رحمت الهی، ابزاری کلیدی برای مقابله با چالش‌های نسل امروز و شرایط سیاسی و اجتماعی ایران است. این نوع امید، نیروی محرک فردی و جمعی است که جوانان و جامعه را به تلاش، پایداری و ایجاد تغییرات مثبت در زندگی شخصی و اجتماعی تشویق می‌کند و می‌تواند افق‌های روشن تری برای آینده ایران رقم زند.

منابع

-**قرآن کریم**

-**نهج البلاغه**

-بهرامی، علی‌اکبر. (۱۴۰۰). «کاربرد نظریه داده‌بنیاد در پژوهش‌های قرآنی». **پژوهشنامه مطالعات روش‌شناسی دین**، سال ۳، شماره ۲، صص ۸۱–۹۸.

-خامنه ای، سیدعلی (۱۴۰۲)، **بیانات در سالگرد ارتحال امام خمینی** (ره)، ۱۴۰۲/۳/۱۴ بازیابی شده از:farsnews.ir

- خلیلیان شلمزاری, محمود. (۱۴۰۰). **مولفه‌ها و مدل مفهومی امید بر اساس آیات قرآن کریم**: خوانشی با رویکرد روانشناختی. روان‌شناسی فرهنگی ۵ (۲)، صص ۲۴-۱

- رضوی، فاطمه. (۱۳۹۸). «بررسی مفهوم امید در قرآن و روایات و نقش آن در تربیت انسان». **فصلنامه مطالعات اسلامی در روان‌شناسی**-سال ۶، شماره ۱، صص ۴۵–۶۴.

-صفایی موحد، سعید (۱۴۰۳)، **گراندد تئوری**، تهران، دیدآور

-طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۹۳ق)، بیروت:لبنان، مؤسسة الأعلمي للمطبوعات

-طیب، سید عبدالحسین (۱۳۷۸)، **اطیب البیان فی تفسیر القرآن**، تهران، انتشارات اسلام،

-کریمی، رضا و صالحی، مریم. (۱۳۹۶). «معنا و مؤلفه‌های امیدواری در متون اسلامی و روان‌شناسی مثبت‌گرا». **پژوهشنامه تعلیم و تربیت اسلامی**، سال ۲۴، شماره ۴، صص ۹۷–۱۱۸.

-گلیزر، بارنی و اشتراوس، آنسلم. (۱۳۸۴). **کشف نظریه از داده‌ها: مبانی نظریه داده‌بنیاد**. ترجمه دکتر هوشنگ نایبی. تهران: نشر نی

-مکارم شیرازی، ناصر و دیگران. (۱۳۷۳). **تفسیر نمونه**. تهران: دارالکتب الاسلامیه

-موسوی خمینی، روح الله (۱۳۸۰)، **شرح حدیث جنود عقل و جهل**، تهران، موسسه تنظیم و نشرآثارامام خمینی (ره)

Strauss, A., Corbin, J. (1998). Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques (2nd ed.) , Thousand Oaks, CA: Sage7